

Beleef ons kusterfgoed achter de duinen

Al eeuwenlang leven Nederlanders met water. We strijden ertegen en we profiteren ervan. Onze band met het water laat zijn sporen nadrukkelijk na in de inrichting van ons land. Denk aan de karakteristieke dijken, droogmakerijen en deltawerken. Of aan terpen, waterlinies, molens, vuurtorens, havens en handelssteden.

Door de zeespiegelstijging, de dalende bodem en de erosie vermindert de veiligheid van de Nederlandse kust. Het Deltaprogramma gaat ons beschermen tegen hoogwater. Daarin is de aandacht vooral gericht op de veiligheid, natuur en landschap. Een cultuurhistorisch perspectief ontbreekt nog. Daarin gaat nu verandering komen. Rijk, kustprovincies en andere belanghebbenden hebben de handen ineengeslagen. Zij zorgen ervoor dat het cultureel erfgoed van de kust voortaan onderdeel uitmaakt van de ruimtelijke plannen.

In deze special lees je over het belang van het kusterfgoed en in het oog springende historische juweeltjes in de kustprovincies.

LANDSCHAPPEN

ATLANTIKWALL

BUITENDIJKS
ERFGOED

In het hart van
deze special
Cultureel erfgoed
op de kaart

Water, wind, zand en de mens maken de rijkdom van de kust

Veel cultureel erfgoed van de kust gaat schuil in het landschap, in de duinen soms letterlijk onder het zand. Het zijn de natuurkrachten en de mensen die de cultuurhistorie en dit erfgoed hebben gemaakt. Daarbij zijn de bescherming tegen de zee en allerlei vormen van gebruik, zoals visserij, landbouw, waterwinning en recreatie, bepalend geweest.

Wat is cultureel erfgoed?

Cultureel erfgoed is een verzamelnaam voor (archeologische) monumenten, vondsten en opgravingen, nationaal beschermde cultuurvoorwerpen en verzamelingen, archieven en beschermde landschappen en stads- en dorpsgezichten. Maar ook de daaraan verbonden gebruiken, verhalen, liederen en gewoonten. Het gaat dus om materieel en immaterieel cultureel erfgoed. Beide hebben een grote cultuurhistorische en wetenschappelijke betekenis. Het erfgoed maakt ons bewust van onze cultuur en geschiedenis. Het geeft ons identiteit en een vertrouwd gevoel. Daarom is het belangrijk dat we ons realiseren hoe het zo gekomen is en nadenken waar we naar toe willen in de toekomst. Zodat het bijzondere karakter van de Nederlandse kust behouden blijft.

Wisselwerking tussen mens en natuur

De cultuurhistorie en het erfgoed van onze kust zijn ontstaan door een voortdurende wisselwerking tussen mens en natuur.

Natuurkrachten, maar ook ingrepen van de mens hebben het huidige landschap gevormd. Vanaf de middeleeuwen greep de mens actief en structureel in bij opslibbing van nieuw land en bij afkalving van de kust. Sindsdien probeerde hij de kust naar zijn hand te zetten en het zeewater buiten de deur te houden, vooral door dijken aan te leggen en de duinen als zeewering te beheren. Daarnaast hebben de vele kustactiviteiten hun sporen nagelaten, zoals de verdediging van ons land tegen vijanden, handel, transport, visserij, landbouw, waterwinning, recreatie en toerisme.

Sporen van onze identiteit

Veel fysieke sporen markeren de kust nog altijd, van waterleidingduinen en robuuste waterwerken tot vuurtorens en van bunkers (Atlantikwall) tot recreatiebungalows en landgoederen. Andere sporen zijn weer verdwenen in zee, onder het zand, door nieuwe bebouwing, of ze zijn gesloopt voor iets anders. De kust heeft ook talloze verhalen opgeleverd die zich hebben genesteld in

↑ Collectie Dorine van Hoogstraten

Stichting van vissersdorpen

De kustbewoners stichtten langs de zee handelsplaatsen en vissersdorpen. Historisch belangrijke handelshavens zijn bijvoorbeeld Harlingen en Vlissingen. Laat in de 19^e eeuw stapten de bewoners van de meeste plaatsen langs de kust over van visserij op toerisme.

De Nederlandse kust: aantrekkelijk door eenheid en verscheidenheid
Landschappelijk is het Nederlandse kustgebied in te delen in drie deelgebieden. Ook het Deltaprogramma houdt deze indeling aan:

1 Waddenkust

De Waddenzee is, na de afsluiting van de Zuiderzee, een jonge ondiepe dynamische binnenzee geworden met de harde kustlijn van Groningen en Friesland aan de ene kant, en de zachte zandige kustlijn van de Waddeneilanden ertegenover. Sinds 2009 is de Waddenzee een werelderfgoed vanwege zijn bijzondere ecologische en biologische processen en vanwege een grote soorten rijkdom van bedreigde en zeldzame dieren en planten.

2 Hollandse kust

De Hollandse kust is een lange lijn, vol afwisseling van rust en reuring, met haaks daarop de oost-weststructuur van de verbindingswegen naar de kust. Hier hebben recreatie en waterwinning het huidige gebruik van de kust bepaald.

3 Estuariumkust

Dit is het kustgebied in Zuidwest Nederland met de wijde trechtervormige riviermonden, die sterk onderhevig zijn aan eb en vloed. Het getij en de stroming van de rivieren zorgen ervoor dat het zoete en zoute water hier gemengd worden. Vanwege de grote zeegaten en de Deltawerken zijn zee en land in dit deel van de kust heel direct aan elkaar gekoppeld. Het verhaal van de voortdurende strijd tegen het water is hier het meest dichtbij.

het collectieve geheugen. Verhalen over gevaar, heroïek, tradities en vertier. Wie kent niet het toneelstuk 'Op Hoop van Zegen', met de beroemde uitspraak van vissersvrouw Kniertje: "De vis wordt duur betaald." Verhalen die de identiteit zijn gaan bepalen van de gemeenschappen die langs de kust ontstonden en regionaal en lokaal heel verschillend zijn.

Het uiterlijk van ons kustgebied

Ook de vorm, de ligging en het uiterlijk van het kustgebied hebben de cultuurhistorie bepaald. Een eilandenkust in het Noorden die alleen per boot te bereiken is en waar het gebied tussen eiland en vasteland droogvalt bij eb. De aaneengesloten kuststrook in het Westen, hier en daar onderbroken door een 19^e eeuwse haven. Of het land in zee in het Zuidwesten, gevormd door de zee en de rivieren uit het achterland. Ook het Deltaprogramma houdt deze driedeling aan. (zie uitgebreidere beschrijving in kader 1 - 3)

Masterplan

We zijn als Nederland aan onszelf en aan de generaties na ons verplicht om zorgvuldig om te gaan met het kustterfgoed en ons bewust te zijn van de bijzondere kwaliteit ervan. Dit is niet alleen een taak van de overheid, maar van ons allemaal. Een eerste belangrijke stap is inmiddels gezet. Voor de kust worden namelijk voortdurend grote plannen ontwikkeld en uitgevoerd om de kust en het achterland te beschermen tegen de zee en om de aantrekkelijkheid van de kustzone te verbeteren. De vijf kustprovincies en de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed vinden het belangrijk dat bij die plannen steeds aandacht is voor het cultureel erfgoed. Het erfgoed moet worden gekend en benut, vinden ze. Daarom hebben ze samen het Masterplan Kust en Erfgoed laten maken. Dat Masterplan geeft aan hoe grote projecten de cultuurhistorische waarden in hun plannen moeten integreren. Zo komt het erfgoed langs de kust optimaal tot zijn recht.

De Groninger wierden vertellen hun verhaal

Net als in de andere kustprovincies sieren de cultuurhistorie en het erfgoed ook de provincie Groningen. Heel typerend voor deze provincie is bijvoorbeeld het wierdenlandschap met de karakteristieke dorpen. Een wierde is een kunstmatige heuvel, door mensen opgeworpen om bij hoogwater een droge plek te hebben. Deze heuvels komen voor langs de gehele kust van de Waddenzee. In Friesland heet zo'n heuvel een terp.

Rond 600 voor Christus trokken mensen naar de kwelders van Groningen. De vruchtbare kwelders boden uitgestrekte weidegebieden en goede akkergrond. Doordat het gebied regelmatig overstromde werd steeds nieuw voedselrijk slib afgezet. Om in dit dynamische systeem te kunnen wonen verhoogden de mensen hun woonplaatsen. Zo ontstonden omstreeks 500 voor Christus de eerste wierden, bestaande uit mest, klei en kwelderzoden. Met het bouwen van dijken, vanaf 1200 na Christus, verdween uiteindelijk het nut van de wierden.

Commerciële afgravingen

Vanaf het einde van de achttiende eeuw werden wierden dan ook afgegraven. De vruchtbare grond van wierden kon goed gebruikt worden als mest op minder vruchtbare gronden. Bijvoorbeeld op de zand- en veengronden in Drenthe, voor zowel eigen gebruik als voor commerciële doeleinden. Met de komst van kunstmest in de jaren dertig van de twintigste eeuw was het afgraven van wierden niet meer nodig. In totaal is in Groningen de helft van de ongeveer zeshonderd wierden afgegraven. In 1943 werd het afgraven officieel verboden.

Landschappelijke betekenis

Het Groningse wierdenlandschap wordt gekenmerkt door zijn openheid, onderbroken door waardevolle dorpsilhouetten. Daarnaast heeft dit eeuwenoude landschap historische waterlopen, kronkelende historische wegen en mooie historische kerkerreinen. Het landschap heeft een agrarisch karakter en de landbouw is een belangrijke beheerder van het landschap. Tegelijkertijd hebben we te maken met agrarische schaalvergroting. Goede landschappelijke inpassing en goed ontwerp van nieuwe stallen en schuren zijn van belang om een mooie nieuwe tijdslaag aan het landschap toe te voegen. Het landschap en het erfgoed zijn mede bepalend voor de identiteit van het gebied, door kennis over de historie neemt ook de verbondenheid met het landschap toe.

'Terpen- en wierdenland, een verhaal in ontwikkeling'

Het project 'Terpen- en wierdenland, een verhaal in ontwikkeling' gefinancierd door het Waddenfonds, is in het leven geroepen om samen met bewoners van de Waddenregio de rijke geschiedenis van het terpen- en wierdenland weer boven water te halen. Dit wordt gedaan door, samen met diverse

↑ Fietsers op de Torenweg in Warffum
(Foto: Jonathan Andrew)

partners, drie terpen in Friesland en drie wierden in Groningen aan te pakken. Het project onderzoekt de inrichting en het leven op de wierden door de eeuwen heen. Zo wordt in beeld gebracht hoe inwoners van dit kustlandschap met het water leefden en wordt de ontwikkelingsgeschiedenis van de wierden ontrafeld.

In het project werken ook de bewoners mee aan de kwaliteit van het landschap en hun leefomgeving en bouwen zij de recreatieve en toeristische mogelijkheden van het dorp verder uit. Het is de bedoeling om de werkwijze van dit project, in de toekomst eveneens toe te passen bij andere wierdedorpen, zodat ook de verhalen van die wierden verteld kunnen worden. Door het vertellen van al die verhalen, wordt eens te meer benadrukt wat een mooi en historisch landschap het wierden- en terpenland is.

Kijk voor meer informatie op:
www.terpenenwierdenland.nl

ZEELAND, LAND IN ZEE:

Kusterfgoed met een rijke geschiedenis

‘Zeeland, land in zee’, dat is wat de provincie daadwerkelijk is. Land overall omringd door water. Eilanden, zeearmen, zandplaten: de regio heeft een kustlijn van 650 km. Dat is tien keer die van België. Waar je in Zeeland ook staat, je bent binnen een kwartier bij open water. De vorm van de provincie heeft voor een groot deel de cultuurhistorie en het erfgoed van Zeeland bepaald.

De provincie beschermt het erfgoed en maakt het toegankelijk voor publiek. Zo is er de Cultuurhistorische Hoofdstructuur (CHS) gemaakt, die de karakteristieke landschappelijke kenmerken ‘op de kaart’ zet. De CHS is vooral een kaart die wordt gebruikt bij ruimtelijke ontwikkelingen. Verder houdt de provincie zijn erfgoed in de culturele biografie ‘Zeeuwse Ankers’ levend. Verhalen, gewoonten en gebruiken worden verbonden met plekken in Zeeland als ‘ankers’ voor bezoekers. www.zeeuwseankers.nl

Typische iconen van het Zeeuwse kusterfgoed

De rijke cultuurhistorie van Zeeland is niet in enkele woorden en beelden te vatten. Op deze pagina slechts een kleine greep uit het rijke Zeeuwse kusterfgoed.

Fort Rammekens

Fort Rammekens is het oudste zeefort van West-Europa. Het ligt net buiten Vlissingen aan de rand van de Westerschelde in één van de rijkste natuurgebieden van Nederland. Het fort stamt uit 1547 en moest de scheepvaartverbinding naar Middelburg (en Antwerpen) bewaken. In de Gouden Eeuw was het fort van belang voor de bevoorrading

van VOC-schepen. Onder Napoleon werd het fort geschikt gemaakt als modern strategisch verdedigingswerk. Daarna raakte het in verval, totdat het fort in de Tweede Wereldoorlog onderdeel werd van de Atlantikwall. Sinds 1972 is het als rijksmonument in beheer bij Staatsbosbeheer. Je kunt het fort tussen maart en september in de weekenden bezoeken.

Verdediging tegen de zee

In Zeeland verdedigen de inwoners zich al eeuwen op allerlei manieren tegen het water. Dit typeert dan ook het landschap. Enkele voorbeelden zijn:

Muraltmuurtjes

Een muraltmuur of een muralt dijkverhoging is een muurtje boven op een dijk, dat diende als alternatieve en goedkope dijkverhoging. De muurtjes bestaan uit drie of vier horizontale betonnen platen, van ongeveer een meter hoog, tussen betonnen staanders. Je ziet ze nog steeds op veel plekken in Zeeland. Sommige zijn zelfs rijksmonument.

Paalhoofden

Paalhoofden zijn eenvoudige golfbrekers, bestaande uit een enkele of dubbele rij

Oesterputten

Wie mosselen en oesters zegt, denkt al snel aan Zeeland. De rijke kweek-, vis- en eetcultuur is voor deze provincie een cultuurhistorische waarde van formaat. Oesterputten zijn daarbinnen een belangrijk icoon. De schaal- en schelpdierkwekers gebruiken de oesterputten al bijna 150 jaar om hun in de Oosterschelde en Grevelingen opgeviste oesters ‘tot rust’ te laten komen. Per soort liggen ze in genummerde putten te wachten tot ze verpakt en verkocht worden.

houten palen om het strand of rivieroevers tegen afkalving te beschermen. In 1700 zijn in Zeeland de eerste paalhoofden aangelegd. Inmiddels zijn er in deze provincie zo’n 98.000 palen.

1953 en de Deltawerken

Helaas is Zeeland door de eeuwen heen meerdere malen getroffen door grote overstromingen. De Watersnoodramp van 1953 is wel de bekendste. Deze overstroming heeft geleid tot de aanleg van de wereldberoemde Deltawerken. Icoon van deze werken is de Oosterscheldedekering. Een ander icoon, is het rijksmonument de Zeelandbrug. Om van de geschiedenis te leren en de aanleg van de Deltawerken te beleven, kan iedereen terecht in het Watersnoodmuseum in Ouwkerk op Schouwen-Duiveland. Recent is het museum door de minister erkend als Nationaal Kennis- en Herinneringscentrum Watersnood 1953.

Overzichtskaart

Een greep uit het culturele erfgoed aan de Nederlandse Kust

14

Het Fort bij IJmuiden, beter bekend als Forteiland, is het grootste fort van de Stelling van Amsterdam. Het is gebouwd tussen 1881 en 1888 voor de verdediging van de monding van het Noordzeekanaal en de sluisen. Het fort zelf ligt midden in die monding. In 1996 is de Stelling van Amsterdam op de Werelderfgoedlijst van UNESCO geplaatst.

www.forteilandijmuiden.com

Musea

- 1 Zeeuws maritiem muZEEum, Vlissingen
- 2 Bevrijdingsmuseum Zeeland, Nieuwdorp
- 3 Museum Het Polderhuis, Westkapelle
- 4 Watersnoodmuseum, Ouwerkerk
- 5 Kustverlichtingsmuseum in vuurtoren, Hoek van Holland
- 6 Muzee, Scheveningen
- 7 Naturalis, Leiden
- 8 Juttersmu-Zee-Um, Zandvoort
- 9 Huis van Hilde, Castricum
- 10 Museum van Egmond, Egmond aan Zee
- 11 Fort Kijkduin, Huisduinen (Den Helder)
- 12 Marinemuseum, Den Helder
- 13 Maritiem Juttersmuseum, Oudeschild Texel
- 14 Het Kazemattenmuseum,

17

Het Wierdenlandschap is karakteristiek voor de provincie Groningen. Inmiddels is het project 'Terpen- en wierdenland gestart om verschillende Wierden dorpen nieuw leven in te blazen. Allereerst worden de dorpen Ulrum, Warffum en Godlinze aangepakt.

www.terpenenwierdenland.nl

Landschappen

- 1 Het Zwin
- 2 Verdronken Land van Saefringhe

11 Katwijk

12, 9 Noordwijk

11

- De Mantelring
- Oranjestad
- Koninklijke Landgoederen
- De Horsten, is een landgoed in Voorschoten
- Natuurgebied Meijendel, Wassenaar
- Berkheide, Katwijk
- Nationaal Park Zuid-Kennemerland (van oorsprong), zoals Heiloo, Limmen, Bergen en Schoorl
- Harger- en Pettemerpolder met vogelreservaat De Putten
- Hondsbosse en Pettemer Zeewering
- Unesco Werelderfgoed
- De Hoge Berg, kelleenopstuwung uit IJstijd, nabij Den Burg Texel
- Nationaal Park De Duinen van Texel
- Schapenboeten en tuinwallen, Texel
- Lauwersoog
- Nationaal Park Lauwersmeer, Lauwersoog
- Wierdenlandschap in Groningen
- Dijkenlandschap Groningse Waddenkust

- Kornwerderzand
- Wierdenlandmuseum, Ezinge
- Openluchtmuseum
- Het Hoogeland, Warffum

15

De Texelse boeren maakten vroeger tuinwallen van graszoden als perceelafscheiding. Zij hadden geen zin om sloten te graven in dit glooiende gebied en hout was schaars op het eiland. Schapenboeten zijn asymmetrische landbouwschuren. Ze wijzen vrijwel allemaal met de achterkant naar het zuidwesten, de heersende windrichting, en bieden beschutting aan de vele schapen op Texel.

Monumenten

- Fort Rammekens, Rittthem
- Badpaviljoen Domburg
- Muralmuurrijtjes
- Oosterscheldekering
- Zeelandbrug
- Bruijsser Stelberg
- Plompe Toren, Burg-Haamstede
- De Zeeoren, Hoek van Holland
- Villa Eikenhorst op het Wasenaarse landgoed 'De Horsten'
- Landgoed Kasteel Duivenvoorde, Voorschoten
- Andreaskerk, Het Witte Kerkje, Katwijk aan Zee
- Vuurtoeren, Noordwijk aan Zee
- Nieuwe Waterstoren, Zandvoort (monument uit wederopbouw, 1949)
- Forteland, IJmuiden
- Fort bij Krommeniedijk, onderdeel van de Stelling van Amsterdam
- Abdij van Egmond, Egmond Binnen
- Koloniehuizen, Bergen aan Zee & Egmond aan Zee
- Wierschuur aan Stroërdijk, Wieringen
- Historische Wierdijk in Wieringenpolder (tussen De Haukes en De Hoelme)
- Stevensluizen, Den Oever
- Uitkijktoren van architect Dudok
- Lorentzsluizen, Kornwerderzand
- Verhilder sum, Leens
- Landgoed Nienoord, Leek
- Allersmaborg, Ezinge
- De Menkemaborg, Uithuizen
- Landgoed Fraeylemaborg, Slochteren

De Andreaskerk ook wel het 'Witte kerkje' genoemd staat in Katwijk aan Zee pal aan de Boulevard. De kerk stamt uit 1461 en is vernoemd naar de apostel Andreas, schutspatroon van de vissers. Door de eeuwen heen is het kerkje meerdere malen verwoest en beschadigd geraakt, maar altijd weer in bijna dezelfde stijl opgebouwd. Inmiddels is de kerk een rijksmonument.

1

Fort Rammekens stamt uit 1547 en is het oudste zeefort van West-Europa net buiten Vlissingen. Het fort was door de eeuwen heen belangrijk om de scheepvaart-verbinding over de Westerschelde naar Middelburg te bewaken. Sinds 1972 is dit rijksmonument te bezoeken.

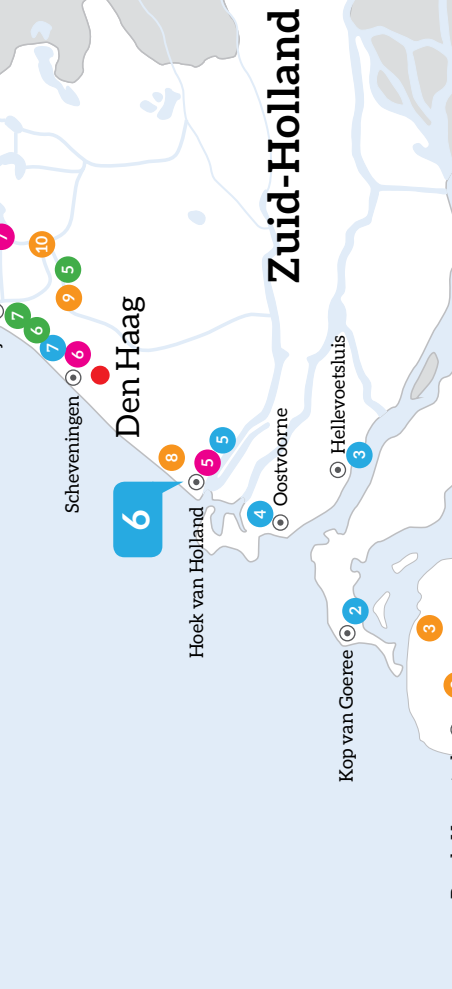
www.fortrammekens.nl

2

Het Badpaviljoen is een beeldbepalend gebouw op de duinen van de Nederlandse badplaats Domburg. Het bouwwerk stamt uit 1888/1889 en is sinds 1983 een rijksmonument.

www.hetbadpaviljoen.nl

Zuid-Holland

Den Haag

Scheveningen

Hoek van Holland

Kop van Goeree

Burgh-Haamstede

Domburg

Zierikzee

Hellevoetsluis

6

2

3

4

5

7

8

9

10

Atlantikwall

- Landfront, Vlissingen
- De Punt, start bunkerroute
- Vesting Hellevoetsluis
- Biberbunker, Oostvoorne
- Fort 1881, Hoek van Holland
- AW Museum, Hoek van Holland
- AW Museum, Scheveningen
- AW Museum, Noordwijk
- Engelandvaardersmuseum, Noordwijk
- Atlantikwall Wapens & Munitie Museum, IJmuiden
- Stelling Den Helder, complex Huisduinen
- Duitse Radarstelling Trimunt, Marum
- Bunkers rondom Deltzijl (Nansum, Termunten en Fiemel)

6

Het Atlantikwall-museum is een bezoekers- en kenniscentrum in Hoek van Holland met betrekking tot de Atlantikwall.

www.atlantikwall-museum.nl

Middelburg

Zeeland

1

2

3

4

5

6

Ervaar het rijke verleden van Noord-Holland

Noord-Holland is rijk aan cultureel erfgoed. De provincie is vier werelderfgoederen rijk: de Waddenzee, de Beemster, de Stelling van Amsterdam en de Amsterdamse grachtengordel. Daarnaast is er nog veel ander bijzonder erfgoed, zoals de Westfriese Omringdijk, het oude polderlandschap en de vele monumenten - van molens en boerderijen tot industriële, militaire en religieuze gebouwen.

De provincie wil het cultureel erfgoed behouden en toegankelijker maken. Zij richt het cultuurbeleid dan ook op het verantwoord omgaan met het verleden en biedt tegelijkertijd ruimte voor nieuwe ontwikkelingen. Dit doet zij aan de hand van drie thema's: ruimte, economie en infrastructuur.

Het waardevolle historische erfgoed wordt meegenomen bij herinrichting van het landschap. Het is bovendien een belangrijke pijler binnen het Noord-Hollandse toerisme en de recreatie. Bedrijven profiteren hier niet alleen van, maar dragen daar ook op een vernieuwende wijze aan bij. Het culturele erfgoed is steeds beter bereikbaar en de geschiedenis wordt steeds beter uitgelegd.

Twee Culturele erfgoederen uitgelicht:

Wierdijken en wierschuren

De monumentale waarde van de wierschuur is niet los te zien van het fenomeen wierdijk uit de 12e eeuw, toen men dijken bouwden met gestapeld wier rond houten palen. De wierschuur, een grote houten schuur met zwart geteerde planken, fungeerde als opslagplaats voor het gewonnen wier.

In de 16e eeuw maakten een rampzalige stormvloed, houtworm en paalrot een eind aan de wierdijken en werden de dijken van steen. Door de relatief beschermde ligging is alleen de Wieringer Wierdijk bewaard gebleven en sinds 1986 een provinciaal monument.

Vanaf de 19e eeuw wordt het wier uit zee gevestigd voor de handel en gebruikt voor het vullen van matrassen en als isolatiemateriaal. In die tijd werden de wierschuren gebruikt voor de opslag van het gedroogde en in balen geperste zee gras. De enige overgebleven wierschuur aan de Stroeërdijk vertelt het verhaal van de bijzondere geschiedenis van het Wieringerlandschap. Inmiddels maakt de wierschuur onderdeel uit van de cultuurhistorie en het natuurlandschap van de wierdijk.

Huisduinen Den Helder

Het complex Huisduinen in Den Helder is in 1942 gebouwd als het Marine Artillerie Waffenkammando en was onderdeel van de Atlantikwall. Het complex diende als onderhondsplek en bevoorrading van de kust- en luchtdoelbatterijen in Den Helder en op Texel. Het ontwerp wordt toegeschreven aan

Huis van Hilde in Castricum

Ze waren net zoals wij, maar leefden toch heel anders... Kom en maak kennis met Hilde uit Castricum, Cees de Steentijdman, de Alkmaarse vrouw Brecht en vele anderen. Archeologen ontdekten skeletten in de bodem op verschillende plaatsen in Noord-Holland. Fysisch antropoloog Maja d'Hollosy heeft op basis van die schedels een aantal levens-echte gezichtsreconstructie gemaakt. Ze zien eruit alsof ze moeiteloos door de tijd reisden, naar het hier en nu!

In het archeologisch informatiecentrum van de provincie Noord-Holland ervaar je hoe de mensen hier vroeger leefden en wat voor spullen ze hadden. En hoe de Randstad is ontstaan. Naast veertien mensfiguren laat Huis van Hilde met 1000 archeologische voorwerpen zien hoe de geschiedenis zich voltrok. Verder brengen films en multimediaspresentaties het landschap, de tijdsperiodes en de opgravingen in beeld.

Meer informatie: www.huisvanhilde.nl

Albert Speer en het hele complex is nu een rijksmonument. Na een grote brand is gelukkig gebleken dat het constructieve deel nog intact is en er geen belemmering is om tot herbouw over te gaan.

Het plan is nu om na herbouw diverse activiteiten te bundelen en voort te zetten. Gedacht wordt aan een gezamenlijke bibliotheek/leeszaal, ontvangst/presenteer/vergaderruimte, toegankelijk voor een ieder die zich wil verdiepen in de cultuurhistorie van Den Helder en omgeving.

Zuid-Holland: erfgoedrijk

Molens, bunkers, forten, kastelen, trekvaarten en andere cultuur-historische objecten zijn zichtbare restanten van onze geschiedenis.

In zo'n omgeving is het prettig wonen, werken en recreëren. In Zuid-Holland heeft de provincie groepen van deze objecten die samen een structuur vormen in het landschap uitgeroepen tot 'erfgoedlijnen'.

De Atlantikwall is één van de in totaal zeven erfgoedlijnen.

Wil je meer weten over de Atlantikwall of ander erfgoed

in Zuid-Holland? Ga dan naar

www.geschiedenisvanzuidholland.nl

De Atlantikwall: Erfgoed uit de Tweede Wereldoorlog

Tussen 1942 en 1945 bouwde de Duitse Wehrmacht een meer dan 6000 kilometer lange verdedigingslinie van bunkers en andere versterkingen langs de Europese westkust. Deze linie, uit propaganda-overwegingen de 'Atlantikwall' genaamd, moest een geallieerde invasie vanuit zee onmogelijk maken. Van de Atlantikwall zijn nog vele resten bewaard gebleven die intussen ook tot het cultureel erfgoed zijn gaan behoren.

Her en der worden bunkers gerestaureerd en voor publiek toegankelijk gemaakt. Ze dienen daarbij als platform om het verhaal van de Tweede Wereldoorlog aan nieuwe generaties te vertellen. Enkele gebouwen die tot de Atlantikwall hebben behoord worden nu op een andere manier gebruikt. Soms zijn er woonhuizen op gebouwd, of zijn ze ingericht als wijnkelder of champignonkwekerij. Herbestemming noemen we dat.

Restanten en musea

In Zuid-Holland vind je nog vele restanten van die Atlantikwall. Soms kom je in de duinen losse elementen tegen, zoals een tankmuur of drakentandversperringen. Maar er zijn ook speciale Atlantikwallmusea in Noordwijk aan Zee, Scheveningen en Hoek van Holland die je 's zomers kunt bezoeken. Ideaal voor als het eens een keer géén strandweer is. Ook kinderen vinden een bezoek aan zo'n museumbunker een hele belevenis. Kijk op www.atlantikwall-zh.nl voor adressen en openingstijden.

Hoek van Holland

Hoek van Holland neemt binnen het Nederlandse deel van de Atlantikwall een speciale positie in. Samen met IJmuiden was Hoek van Holland het zwaarst versterkte deel van de linie. Deze kustplaats werd zo zwaar uitgebouwd omdat het de toegang vormde tot de Nieuwe Waterweg en de Rotterdamse haven en was van groot strategisch belang. Zowel aan de noordzijde als aan de zuidzijde van de Waterweg

werden honderden zware bunkers gebouwd. Een deel is in de jaren '60 opgeruimd voor de aanleg van Europort. Een mooie plek in Hoek van Holland is ook het Fort 1881. Dat is een oorspronkelijk Nederlands fort, gebouwd om de Nieuwe Waterweg en de toegang tot Rotterdam te bewaken.

Op de eilanden

Ook op de Zuid-Hollandse eilanden zijn er nog sporen van de Atlantikwall. De meest uitgebreide vind je op Goeree-Overflakkee. Bij 'De Punt' is er een speciale Bunkerroute in de duinen uitgezet die je langs diverse plekken voert. Bij Oostvoorne is er de geheimzinnige Biberbunker, terwijl de Vesting Hellevoetsluis ook nog eens 400 jaar militaire geschiedenis omvat, dus zeker niet alleen de Atlantikwall.

Herstel van een bunker door vrijwilligers (Foto: Atlantikwall Museum Noordwijk)

Brouwersdam

Foto: Siebe Swart, www.Beeldbank.Cultureelerfgoed.nl

Ontdek en beleef het eilandelijke Erfgoed

Wat heeft Goeree-Overflakkee veel te bieden als het om cultuurhistorie gaat! Een professionele visafslag, talloze havens en schitterende havenkanalen.

Indrukwekkende verdedigingswerken en een achttiende-eeuwse scheepswerf in Middelharnis die in volle glorie terugkeert. Tastbare herinneringen aan de RTM-tram en de Watersnoodramp van 1953. Het is allemaal van dichtbij te ontdekken, bekijken én beleven.

De Tram van de eilanden

Maak een reis door het verleden met de tram op de Brouwersdam. Kijk vanuit een schommelende coupé naar de boten op het Grevelingenmeer en luister naar de verhalen van de conducteurs over de Rotterdamsche Tramweg Maatschappij (RTM), ooit de grootste vervoerder in dit gebied. Het RTM-museum in Ouddorp beschikt over een fraaie collectie stoom- en diesellocomotieven, rijtuig en goederenwagens en over 10 kilometer trambaan, waarover bezoekers een ritje kunnen maken. Het museum is dit jaar uitgebreid met een tentoonstelling over het belang van de tram als schakel tussen de havenkanalen en het vervoer van goederen en personen van en naar het vasteland. Het museum organiseert ook speciale evenementen zoals de zomer-kinderdagen

op 10 en 11 augustus. Ter viering van het gouden jubileum is er een uitgebreid feestprogramma.

Kijk voor meer informatie op de site van het museum: www.rtm-ouddorp.nl.

Twee fietsroutes (40 en 65 km) voeren langs sporen van de RTM op Goeree-Overflakkee.

Gratis te downloaden op: www.erfgoedhuis-zh.nl/winkel.

A Seal Zeehondenopvang & Expo

Bij A Seal kun je echte zeehonden van heel dichtbij bekijken. De vele vrijwilligers die deze dieren dagelijks verzorgen, vertellen je graag van alles over de verschillende zeehonden die hier leven. Toch is A Seal meer dan alleen een zeehondenopvang! Bij A Seal voelt het net of je in zee bent. Je klimt op zandbanken en geniet van een uitzicht dat

Molen 'De Dankbaarheid', Herkingen

je nog nooit eerder zo hebt gezien. Wie goed kijkt, ontdekt allerlei leuke weetjes over het redden van mens en dier. In de aanleunende Expo vind je ook de rijke historie van de Deltawerken vanuit allerlei invalshoeken. Zo vertellen de Koninklijke Nederlandse Redding Maatschappij (KNRM), Rijkswaterstaat, Het Waterschap Hollandse Delta en Drinkwaterbedrijf Evides hier hun verhaal. A Seal Zeehondenopvang en Expo liggen pal naast de Haringvlietsluizen. Kijk voor openingstijden op www.aseal.nl.

In de geschiedenis van Goeree-Overflakkee speelt water een belangrijke rol. Die geschiedenis is zichtbaar gemaakt op de Erfgoedkaart Goeree-Overflakkee. Gratis te verkrijgen bij de VVV en de musea. Zie ook: www.geschiedenisvanzuidholland.nl/eropuit/erfgoedkaart-goeree-overflakkee

↑ De historische haven van Middelharnis

Er zijn volop mogelijkheden om langs of over het erfgoed van Goeree-Overflakkee te fietsen of te wandelen. Varen kan ook, met een elektrische sloep of kano. Zin in excursies, bezichtigingen, evenementen, exposities en uitvoeringen om de cultuurhistorie en het erfgoed van Goeree-Overflakkee te ontdekken?

Ga naar:
www.geschiedenisvanzuidholland.nl
www.vvngoeree-overflakkee.nl
www.erfgoedlijngo.nl
www.streekarchiefgo.nl
www.goeree-overflakkee.nl

↑ Historische trein van de eilanden (RTM)

↑ Oude Cichoreifabriek, een monument

Wandelend, fietsend of varend het eiland ontdekken

Fietsen van knooppunt naar knooppunt. Een paar kilometer of een lange rit, dwars over het eiland. Via het fietsroutenetwerk kun je alle kanten op. Wandelaars nemen het wandelroutenetwerk. Aan de hand van informatiepanelen en bordjes/paaltjes met QR-codes kom je veel te weten over de cultuurhistorie van de dorpen en gebouwen die je op je route tegenkomt.

Erfgoed in de schijnwerpers

Ook in de donkere avonduren is een fietstocht een leuke belevenis. Alle 12 molens op het eiland zijn dan verlicht en vormen zo bakens in het landschap. De molenaars maalden vroeger het koren en leverden het meel aan de bakkers in de dorpen. Bij de VVV is een gidsje met vier fietsroutes langs de molens verkrijgbaar. Wilt u meer weten over de historie van de molens? Ga dan naar www.gomolens.nl. Wilt u een molen bezoeken? Kom dan op 9 juli naar de Molendag op Goeree-Overflakkee of op 10 september naar Open Monumentendag.

↑ Fluisterboot

Onontdekte parels voor varende toeristen

Ooit verbonden de havenkanalen op het eiland alle dorpen en loswallen met de zee. Tegenwoordig zijn ze niet meer met 'groot water' verbonden, wel grotendeels met elkaar. Vanaf de Stellendamse haven vaart u met fluisterboten en trapkayaks het bijzondere natuurgebied in. De route biedt diverse afmeermogelijkheden. Informatie over de verhuur: +31 187 491 376 www.wapenvanstellendam.nl.

↑ Over Goeree-Overflakkee loop ook de Erfgoedlijn Atlantikwall

Atlantikwall op Goeree-Overflakkee

Goeree-Overflakkee speelde tijdens de Tweede Wereldoorlog een rol in de Duitse kustverdediging, de Atlantikwall. In het gebied vanaf Stellendam tot aan De Punt werden bunkers en andere bouwwerken neergezet. De overgebleven bunkers op De Punt kan je zelf bezoeken of onder leiding van een gids. Meer informatie: VVV Goeree-Overflakkee of www.atlantikwall-zh.nl, www.wozgo.nl. Een gratis overzichtskaart van de Atlantikwall in Zuid-Holland is verkrijgbaar bij de Atlantikwallmusea in Zuid-Holland en te bestellen via www.erfgoedhuis-zh.nl. Zie ook de special over de Atlantikwall in deze gids.

Andere leuke (cultuurhistorische) activiteiten op: www.vvngoeree-overflakkee.nl/evenementen

Buitendijks erfgoed nog steeds een blinde vlek

Veel cultureel erfgoed dat zich aan, op of net achter de kust bevindt is al goed in kaart gebracht. Zo is er een overzicht van de cultuurhistorie van de gehele kustlijn. Maar buitendijks ligt in zee een enorme variëteit vergeten culturele schatten. Het gaat om scheepswrakken, verdrinken dorpen, verdwenen eilanden, strekdammen, palenrijen, oude vaargeulen, landhoofden, kapen, baken, buitendijkse polders, zelfs vliegtuigen en nog veel meer. Deze buitendijkse rijkdom langs de Nederlandse kust is nog een blinde vlek op de erfgoedkaarten.

Om deze schatkamer te beschermen moet ook het buitendijkse erfgoed meer gewicht krijgen bij ruimtelijke plannen van zowel Rijk, provincies als gemeenten. Door ingrepen in het buitendijkse gebied kunnen archeologische, cultuurhistorische en landschappelijke waarden immers verloren gaan. Vooral binnen gemeenten is veel winst te behalen door deze waarden te verankeren in hun erfgoedbeleid. Daarvoor moet je eerst wel weten wat er is, waar het ligt en welke waarde het heeft.

↑ Kaart van G. Acker Stratingh uit 1854 met de verdrinken dorpen langs de Eems en in de Dollard

Tragedie van verdrinken dorpen

Eeuwenlang verdwenen er complete dorpen langs de Noord-Nederlandse kust. Overstromingen, kusterosie en geulverplaatsingen waren de belangrijkste oorzaken. Dijken braken ook geregeld door. Veel van die verdrinken dorpen liggen op de bodem van Eems en Dollard. Hier is nog weinig onderzoek naar gedaan.

Historisch wrak bij Wierum
Foto: Martijn van Dellen, www.martijnvandellen.nl

Handreiking

In het Waddengebied hebben daarom de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de provincies Groningen en Fryslân, diverse gemeenten en Steunpunt Monumentenzorg Fryslân en Libau speciaal voor gemeenten een handreiking uitgewerkt.

Zo blijft dit deel van de Nederlandse watergeschiedenis voor de toekomst behouden. De handreiking geeft ook de nodige suggesties voor het ontwikkelen van recreatie en toerisme. De omgang met (buitendijks) erfgoed is immers niet alleen een kwestie van verplichtingen; het biedt ook volop kansen.

↑ Brandaris

Schipper, pas op!

Schippers navigeerden vroeger met behulp van herkenningspunten, zoals kerktorens en hoge duintoppen. Als de punten er niet waren, richtte men zelf baken* en kapen** op. Later kwamen de lantaarns op haven- en landhoofden en vuurtorens, zoals de Brandaris (1594) bij het dorp West-Terschelling.

Weetjes

*Een baken of baak is een merkteken dat bedoeld is voor de scheepvaart om veilig te kunnen navigeren. In de scheepvaart wordt het ook wel vaarwegmarkering genoemd.

**Kaap of kapen is smal stuk land dat uitsteekt in zee. Ook een kaap of zeekaap is een baken voor de scheepvaart en is een markant herkenningspunt in het landschap, waarvan het gebruik honderden jaren terug gaat. Kapen hebben doorgaans invloed op de stromingen in de omringende zee, en de ronding van sommige kapen kan voor schepen een hachelijke onderneming zijn.

Deze special Cultureel erfgoed en historie van de Nederlandse kust is mede mogelijk gemaakt door:

